

המורשת הלשונית העברית של קהילות ספרד

פרקים אחדים

שלמה מורג

בדבריי להלן אבקש להציג בצורה כוללנית פרקים אחדים מתולדותיו של חקר הלשון העברית בספרד, תוך הדגשת היחס שביניהן ובין תהליך התחייה העברית. רחבה ורכבת עניין היא יריעת תולדותיו של חקר העברית בספרד ולא אבוא לומר כאן בעניינותיו אלא דברים מעט. דעתנו תהא נתונה לנושאים הבאים:

(א) התחייה העברית בספרד;

(ב) יצירת התשתית להיאור מדעי של הדקדוק העברי ולמילונאות העברית, תשתית שעמדה לדורות;

(ג) הדגשת ערכיותה של הלשון הצחה;

(ד) מעמדה של חוכמת הלשון.

א. התחייה העברית

אין אנו יודעים דבר של ממש על תולדות העברית בספרד מן הכיבוש הערבי שהחל בשנת 710 עד למחציתה הראשונה של המאה העשירית.

כרביע השני של אותה מאה פורצת ועולה בספרד פעילות לשונית-ספרותית גדולה, הפותחת את הפרק של תחיית העברית. הקו המציין במובהק פרק זה הוא השיבה המלאה אל לשון המקרא, כלומר, השימוש במאגרה, מאגר המילים ומיגוון הצורות הדקדוקיות, הניבים וההקשרים, בצורה נרחבת וגמישה. שיבה זאת עשתה את לשון המקרא כלי לשירה גדולה, רבת-תכנים ועתירת ממדים אסתטיים. היתה כאן החייה של לשון המקרא, אמנם החייה לצרכים ספרותיים ולא לצרכי דיבור של יום יום. עם זאת, מן הבחינה הלשונית היה כאן תהליך רב-משמעות, שחולל מהפכה אדירה הן

דברים אלה נאמרו בעיקרם כהצאה בקונגרס תרבות וחברה: קהילות יהודי ספרד לאחר הגירוש, שנערך מטעם מכון משגב ירושלים בסיוון תשנ"ב. תודתי הנאמנה אמורה לפרופ' אילן אלדר על הערות חשובות שהעיר למאמר זה.
ההפניות הביבליוגרפיות — בסוף המאמר.

בתולדות העברית והן בתולדות מחקרה. משוררי ספרד לא ראו בלשון המקרא מאגר קפוא, אלא מכלול לשוני חי, שניתן להרחיבו בצורות שונות ולסגלו לצרכיהם הספרותיים של בני הדור.¹

מעשה ההחייאה של לשון המקרא בספרד היה אחד הפרקים החשובים ביותר בתולדות העברית; מבחינת הדחיפה שהוא נתן להתפתחות הלשון אפשר להשוותו למעשה ההחייאה של העברית בסוף המאה הי"ט, אלא שכראשון היתה שיבה ספרותית אל לשון המקרא ואילו האחרון, כידוע, הריהו שיבה אל הלשון כאמצעי שימוש בכל תחומי החיים. בשני המקרים לפנינו רנסאנס כולל, המכניס להווייתה של התרבות יסודות חדשים ומפרים. אף ראוי לציין, ששני התהליכים הללו היתה בהם בחינה לאומית מובהקת. החייאת לשון המקרא בספרד היתה בה הוכחה לכושר התמודדותה של העברית עם העברית והחייאת העברית במאה הי"ט היתה קשורה, כידוע, למימוש החזון הציוני.

עוד יש לומר לגבי השיבה אל לשון המקרא בספרד, שהיא יצרה שינוי של ממש גם בלימוד העברית. השמעת השירה, במקצב ובאמירה זמרתית, היתה נפוצה, וכדי שיוכלו השומעים להבין את השירה, היה עליהם לרכוש לעצמם ידיעה טובה בלשון המקרא, להיות בקיאים לא רק באוצר מילותיה, אלא גם בהוראות משנה שלהן ובהקשרים משמעותיים העשויים להיבנות עליהן. ידיעה ממשית בלשון המקרא היתה חיונית למשכיל העברי, אשר הבנת השירה והיכולת להעריך אותה היו נחלת קבע של מטענו התרבותי. אף-על-פי שהעברית לא היתה לשון הדיבור הרגילה, ההתייחסות אל הטקסט השירי לא היתה כאל מהות כתובה המושמעת בעל-פה בנסיבות מיוחדות — כפי שהתייחס המשכיל היהודי אל פרק במקרא או במשנה — אלא כאל מהות חיה, מהות שבמשמע הארון, שיש ליצור עימה דיאלוג השווה לאותו דיאלוג המיוחד באופיו שהשומע יוצר אותו עם שירה בלשון חיה.

התחייה הספרדית אף ייצבה במוחלט — בעקבות רב סעדיה גאון במזרח — את מעמדו של דקדוק העברית המקראית. רב היה המרחק בין סגנון השירה הספרדית לסגנון הפייטני. הפייטנים ראו את היחס בין לשונם ללשון המקרא בדרך שונה לחלוטין מזו אשר בה התייחסו משוררי ספרד ללשון המקרא.² משוררי ספרד חידשו חידושי לשון, אבל חידושים אלה נשארו בדרך כלל בתחום גדריו של דקדוק המקרא. צורות פייטניות כגון 'סע' (= 'נסע'), או 'עש' ('עשה'), אשר עשו את לשון הפייטן סתומה ואשר הקימו חיץ בין דקדוק לשון הפיוט לדקדוק המקראי, היו פסולות מכל וכל בעיניהם. ידועה ביקורתו הקשה של ר' אברהם בן עזרא על לשון הפיוט — הוא רואה בה הפרה בוטה של צחות לשון המקרא.³

1 ראה: פגיס, עמ' 51 ואילך; פליישר, שירת הקודש, עמ' 413-416.

2 על יחס הפייטנים (בפיוט הארץ-ישראלי הקדום) ללשון המקרא — ראה פליישר, שירת הקודש, עמ' 98 ואילך; יהלום, עמ' 47 ואילך.

3 ראה: ראב"ע, שפה ברורה, עמ' 294; יהלום, עמ' 21.

עוד יש לומר כאן, שלצורך בידיעה טובה של עברית בתקופה הספרדית היתה גם בחינה חברתית: עם עלייתה והתפשטותה של שירת החול נעשתה ידיעת העברית בחינת הכרח. לשם ספיגתם של ערכי תרבות חילוניים ולצורך ההשתתפות המלאה במעמדים בעלי אופי חברתי. שירים רבים נכתבו כדי שיושמעו בנסיכות של שמחה או אבל; אחרים, כגון שירי שבח או שירי לעג, היו מופנים אל אנשים מסוימים. שירים אלה לא היו מכוונים לקריאת יחיד; הם נאמרו לפני קבוצה של מאזינים; הדעת נותנת שהם הובנו, שאם לא כן, לא היה טעם באמירתם. גם התפתחותה הגדולה של שירת הקודש חייבה ידיעה טובה של עברית. אמורים הדברים במיוחד על שירי קודש, שהפייטן אשר חיברם אמר אותם, הוא עצמו, לפני הציבור במסגרת התפילה. זה היה חידוש שנתחדש בספרד.⁴ ההאזנה לשירה חייבה מידה גדולה יותר של הכנת עברית מאשר ההאזנה לתפילה או לקריאה בטקסטים הקלאסיים. האחרונים, קריאתם היתה נתונה במתכונת השגרתית של המסורת, ועם כל חשיבותם הגדולה בתרבות, היה בהאזנה להם צד מכני מסוים.

קשה לקבוע אם בספרד נתקיים גם דיבור עברי; מכל מקום סביר להניח, שידיעה מעמיקה כל כך של הלשון, ידיעה אשר איפשרה הכנה של שירה מעולה, יצרה יכולת שבכוח לממש את הידע גם בדיבור חי.

התחייה העברית ועליית שירה גדולה, היתה להן בחינה סוציו-לינגוויסטית מובהקת: הן הראו מה הוא שיעור יכולתה של העברית ולימדו ששינוי מהותי ורבי-אנפין בתפקודה של העברית ובמעמדה בחיי התרבות הוא בגדר האפשר. לעניין זה היתה חשיבות מרובה בהוויה התרבותית של אותם הדורות, אשר בה היתה העברית כת-תחרות של הערבית. זאת היא סוגיה רבת-עניין, ולא נוכל לעסוק בה כאן. במשפט אחד אומר, שיכולתה של השירה העברית לצקת כוח חדש, רב-עוצמה, במאגר המילים וההקשרים של טקסטים ספרותיים קדומים קלאסיים, העמידה שירה בעיני הדור במעלה שלא היתה נחותה מזו שבה עמדה השירה הערבית בחברה המוסלמית. היתה בכך הוכחה ניצחת שהעברית יכולה למלא תפקיד תרבותי ממדרגה ראשונה, ולא רק במישור המורשת הדתית. הלשון נתפשה אפוא כמהות ערכית עליונה. תפישה זאת היא קר-מאפייין חשוב ביותר של התקופה הספרדית.

התחייה העברית היא שהביאה גם לצמיחתה של חוכמת הלשון העברית. הצמידות בין כתיבת שירה ולימודה ובין חוכמת הלשון קיימת לאורך התקופה הספרדית. בין המשוררים שעסקו גם בחוכמת הלשון אזכיר את שמואל הנגיד, ראב"ע ולוי אבן אלתיבאן.

בגדר הודאי הוא, שמשוררים, ואף משכילים שהשירה לא היתה אומנותם, בדקו בקפידה צורות-לשון בשירה, שנתגלתה בהן, לדעתם, סטייה מן התקן הלשוני שנתגבש בתקופה הספרדית.⁵ אזכיר כאן גם עובדה מעניינת, שנתגלתה לאחרונה בקטע של

4 ראה: פליישר, שירת ישראל, עמ' 19.

5 אבן ג'נאח, הרקמה, עמ' 276-279, מוסר לנו אנקדוטה רבת-עניין על גלגולי צורה שהשתמש בה

גניזה: אל חכמי שירה ולשון הופנו שאלות בענייני לשון השירה, כשם שהופנו אל חכמי הלכה שאלות בענייני הלכה. באותו קטע, הפותח במילים 'מא תקול' (מה אתה אומר), מילים המשמשות כפתיחה רגילה של שאלה בנוסח השו"ת, שואל הפונה שתי שאלות ביחס לשיר של בן גבירול. האחת עניינה משקל השיר והשנייה מבקשת הסבר והכשר לצורות שהמשורר חידש אותן: 'משהמת' (מן 'שהם'), 'מיושפה' (מן 'ישפה')⁶.

בתרבות היהודית של ספרד היו אפוא ענייני לשון ושירה במשולב בראש מעייניהם של משכילי הדור ונתקיים בה אימוצם של תכנים חדשים ספרותיים-לשוניים, אימוץ אשר לו הטיף רס"ג.⁷

ב. יצירת התשתית לדקדוק עברי מדעי ולמילונאות עברית

כדי להבין את מקומה של אסכולת ספרד בתולדותיו של חקר הלשון העברית, עלינו לסקור בקצרה את הפרק הקודם. ימי-הביניים בתולדות העברית ומחקרה פותחים, לדעתי, בפעולותיהן של אסכולות המסורה והניקוד, ככל הנראה החל מן המאה השביעית.

ביצירת מערכות סימני הניקוד והטעמים, שהביאה לקיבועה של דרך קריאת המקרא והעברתו מדור לדור, הכינו אסכולות המסורה את התשתית ליצירתו של דקדוק עברי, אבל עצם המושג 'דקדוק', תיאור שיטתי וכולל של הלשון המיוסד על תיאוריה לשונית, לא היה קיים בתקופתם. באסכולות אלה ובדורות אחרים שאחריהן נתגבשה מערכת של כללים שליוו את הקריאה במקרא, כגון כללי השווא הנע (תפוצתו ומיבטאו), ההבחנה בין השוואים, ריפוי בג"ד כפ"ת, ההגייה הכפולה של הר'. כללים אלה היו מנגנון שהשלים את מערכת הסימנים הכתובים – סימני הניקוד והטעמים – מעין תוספת של פירוש והנחיה לדרכי הביצוע של אותן מהויות פונולוגיות שלא הובעו כלל או שלא צוינו באורה חד-משמעית בסימני הניקוד. כך נתעצבה מהותה של תורת הקריאה; מונח זה מציין מנגנון שליווה את הוראת הקריאה הנכונה והמדויקת במקרא ואשר היה מיגבש של הנחיות לקורא בתורה.⁸ מעיקרו של דבר, מיגבש זה של

המשורר יצחק מר בר-שאול, לצורכי המשקל, והיא קרב לבי'. הצורה 'קרב' כסמיכות של 'קרב' נחשבה שגויה בעיני סופרים, שהמירו אותה ב'סגור'. לפירוטם של דברים – ראה: פגיס, עמ' 59-60. לסוגיה המקיפה של חריגות מכללי הדקדוק בשירה – ראה: א' גולדנברג, דוחק השיר. ואי אפשר שלא להזכיר כאן את חיבורו הקלאסי של רמב"ע, ספר העיונים והדיונים. להנחיותיו הלשוניות של המחבר למשוררים, ראה שם, עמ' 157 ואילך.

6 ראה: רצהבי.

7 לעניין זיקתה של התחייה העברית בספרד לפועלו של רס"ג – ראה: זולאי, עמ' יט.

8 את המונח 'תורת הקריאה' טבע פרופ' א' אלדר – ראה: אלדר, תורת הקריאה.

הנחיות עבר בעל־פה; בהדרגה נתחברו ילקוטים שבהם הועלו ההוראות וההנחיות עלי כתב. ילקוטים אלה נספחו לכתבי־יד של מקרא.

את הפרק הראשון בתולדותיה של חוכמת הלשון, של חקר הלשון העברית, פתח רס"ג. בתפישתו הרחבה ראה רס"ג את הספרות היפה, ובעיקר את השירה, כחלק חשוב ממשטענו התרבותי הכולל של המשכיל היהודי.⁹ ואת יסודה הלשוני של התרבות היהודית הוא ראה במקרא. הוא הצר על מיעוט הידיעה של לשון המקרא בדורו, הטיף בצורה נמרצת לשיבה אליה, ואף ביקש לשנות את גישתם של בני הדור לסוגיות של לשון וללמד שלתורת הלשון יש קיום עצמאי. הדרך שבה הועבר עד זמנו הידע הבלשוני, היא תורת הקריאה, נראתה לו, ככל המסתבר, מצומצמת ובלתי מספיקה. לפיכך ביקש רס"ג לבנות מסגרת תיאורטית לידע הבלשוני. יש להניח שבניית מסגרת כזאת נראתה לו חשובה גם לצורך ביסוס המושג 'צחות הלשון'. רס"ג, שקיבל מושג זה מן התרבות הערבית, העמידו ברמת־על במשנתו הספרותית־הלשונית.

ראיתו של רס"ג את המושג 'צחות הלשון' כקו מאייך, הקובע את מידת נכונותה, בהירותה ויופיה של הלשון, מלמדת, שהוא תפש את ידיעת הדקדוק והעיסוק בו כרכיב מרכזי בתחום ה'צחות' — שהרי ללא ידיעה והבנה של הדקדוק לא תהא הלשון נכונה. ראייה זאת באה לידי ביטוי גם בשם ספר הדקדוק שלו: 'כתאב פציח לגה אלעבראניין' — 'ספר צחות הלשון העברית' (שמות נוספים לחיבור זה: 'כתב אללגה' — 'ספרי הלשון'; 'אליב ג'ז' — 'שנים עשר החלקים').

שלא כמו חיבורים הנמנים עם סוג של תורת הקריאה, שבהם אין התייחסות למישור הלשון הכתובה אלא רק לכללים המלווים את הקריאה במקרא — כמובן, הקריאה בקול — מכון דקדוקו של סעדיה גם, ובעיקר, לעברית המקראית כלשון כתובה; ענייני ההגייה חדלים לתפוס מקום מרכזי והם במעמד משני.¹⁰ במרכז הדין עומדות סוגיות של תורת הצורות — ענייני גזירה ונטייה. בכך חלה תפנית חשובה בחקר הלשון העברית והונח היסוד לתיאור דקדוקי, כפי שמושג זה מוגדר בימינו, תיאור השואף להקיף את כל מישורי הלשון, להוציא את התחביר (ענייני תחביר כמעט אינם נידונים בדקדוקו של רס"ג).

בספרד נפתח הפרק השני בתולדותיה של חוכמת הלשון, הפרק הגדול והחשוב ביותר מראשיתה עד ימינו. תוך תקופה של פחות ממאה שנים מפטירת רס"ג הגיעו חכמי ספרד להשגים גדולים, שעמדו לדורות. בעיקר ייזכרו מנחם בן־סרוק, דונש בן־לברט, יהודה חיג'ו, שמואל הנגיד ויונה אבן־ג'נאח, כולם בני האסכולה האנדלוסית, שעיצבה את בניינו של הדקדוק העברי.¹¹ חכמים אלה בנו בהדרגה, שלב אחרי שלב, תיאוריה מדעית של מבנה הלשון העברית. במקביל נבנה בספרד בניינה של המילונאות העברית.

9 לעניין זה ולבחינות חברתיות של התחייה העברית בספרד — ראה: פליישר, תרבות.

10 ראה: אלדר, תורת הקריאה, עמ' 236.

11 לתיאור ממצה של תולדות האסכולה האנדלוסית — ראה: אלדר, אסכולת הדקדוק.

קטע מתוך 'ספר ההשגה' לר' יונה אבן ג'נאח נכתב במקורו ערבית, כאן בתרגום עברי – כתב־יד מספרד, 1225 (בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים)

תולדות האסכולה האנדלוסית פותחות ב'מחברת' מאת מנחם בן־סרוק, המילון העברי הראשון שנכתב עברית – והוא החיבור הראשון שבידינו המלמד על ראשית התחייה העברית – ומסתיימות בעיקרן בחיבורו הגדול של יונה אבן־ג'נאח, 'ספר הדקדוק', על שני חלקיו, האחד 'ספר הרקמה', שנושאו ענייני דקדוק ורטוריקה והשני 'ספר השורשים' – המילון הראשון הערוך לפי העקרון של השורש השלשי (הבנוי משלוש אותיות). לא יאה זה בגדר ההגזמה לומר, שהבניין שבנו חכמי ספרד היווה מהפכה רבת משמעות בחקר הלשון והמקרא.

הופעת המילון העברי הראשון, מחברתו של מנחם, והפולמוס הידוע שהוא עורר, פולמוס המתגלה לפנינו בתשובות דונש בן־לברט, בתשובותיהם של תלמידי מנחם ובתשובות יהודי בן־ששת, תלמידו של דונש, העלו על סדר יומה של החברה היהודית בספרד עניינים של חשיבות: מכאן הצורך להעמיד שיטה שתאפשר לאדם מישראל לעמוד על משמעויותיהן של מילות המקרא; ומכאן הצורך בחיבורים שיתארו את מערכת צורותיה של לשון המקרא.

מילונו של מנחם הצביע לראשונה על מציאות קבוצות של מילים שביניהן קיימים קשרים סמאנטיים ואשר יש להן מכנה משותף צורני (הן האותיות היציבות, הקיימות בכל הצורות). כל קבוצה כזאת נקראת מחלקה (יש גם מונחים נרדפים למונח זה). מכנה משותף צורני זה, שניתן לכנותו בשם בסיס, עשוי לכלול מספר מחלקות.

לדוגמה: הבסיס, המכנה המשותף הצורני, גה מתחלק לשתי מחלקות:

האחת: לא יגה שביב אשו; ונגה כאור תהיה; לנגוהות באפילות נהלך; מנגה נגדו; לב שמח ייטיב גהה – עניין מאור המה.

השנית: אל יגהה מכם מזור. פתרון המלה כפי עניינה, יגהה כמו יסיר.¹² לכאורה נראית שיטה זאת פשטנית. אבל עלינו לזכור, כי אף-על-פי שמושג השורש השלשי כבר הוכר באותם ימים — כמושג מופשט — עדיין לא נמצאה הדרך המעשית לגזירתן של צורות הלשון משורשים בני שלוש אותיות. השיטה שגיבש מנחם חשפה לראשונה את מה שאפשר לכנות 'גרעין סמאנטי' — היסוד הצורני המשותף למספר צורות שיש קשר סמאנטי ביניהן. כך, למשל, במחלקה הראשונה קובע מנחם, שלפועל 'יגה' ולמלה 'גה' יש גרעין סמאנטי משותף. כפי שמראה הדוגמה שלפנינו, אין בידי מנחם הכלים לקבוע בצורה נכונה את היחס האטימולוגי בין כל הצורות הכלולות במחלקה מסוימת — אבל עם זאת היה במילוננו קידום מסוים לגיבושה של תפישה, הרואה יחס קבוע בין צורה ובין משמעות, והמניחה שיחס זה עשוי לשמש בסיס למילון. עצם הצגת המכנה המשותף הסמאנטי-הצורני היתה בה, מן הבחינה הסמאנטית, הכנה מסוימת לקביעת השורש השלשי כמהות-יסוד של התצורה והמילון בידו ר"י חיוג', בדור שאחרי מנחם — אם כי הדרך שהביאה לגיבושו של מושג זה היתה שונה.¹³

מנחם ודונש — שני חכמי הלשון העבריים הראשונים בספרד — העמידו תלמידים שנתקבצו בשתי אסכולות. אין אנו יודעים אלא על מקצת העניינים שנידונו באסכולותיהם של מנחם ודונש. אבל הדעת נותנת שבין השאלות שהעסיקו אותן היתה שאלת היחס בין שני המישורים שבהם נמסרה העברית בספרד — ובכל קהילות ישראל — מדור לדור. המישור האחד היה העברת הלשון בהפקת-הפה, בדרך של קריאה בקול — קריאה (או אמירה בעל-פה) של התפילה, קריאה של הטקסטים הקלאסיים, במקרא, במשנה ובתלמוד (בחלקיו העבריים). קריאה זאת היתה מלווה בנעימה. המישור השני היה הטקסט בצורתו הכתובה — נוסח המקרא באותיותיו ובניקודו ונוסח המשנה באותיותיו (ועיתים גם בניקודו). שאלת היחס בין שני מישורים אלה תפשה מקום מרכזי בלימוד העברית.

הזכרנו לעיל את אסכולות הניקוד והמסורה. קהילות ספרד, כמרביתן של קהילות ישראל, אימצו לעצמן את שיטת הניקוד והטעמים שנתגבשה באסכולת טבריה — אבל המיבטא שנהג אצלן לא התאים לניקוד זה. הוראת העברית לתינוקות של בית רבן היתה בנויה על הקניית היסודות הגראפיים שבשיטה זאת — רוצה לומר סימני התנועות והדיגוש — ועל הקניית המקבילים השמעיים (האקוסטיים) ליסודות אלה. נתעוררו כאן בעיות, שמקורן היה בהעדר התאם בין מישור ההעברה של הלשון כמהות חיה, המופקת בהגייה, להעברתה כלשון כתובה, הנמסרת מדור לדור בטקסט המנוקד והמוטעם של כתבי-הקודש. העדר זה של התאם, שניתן להגדירו כחיציון בין שני

12 ראה: מנחם, מחברת, עמ' *101.

13 לעניין תפישתו של מנחם את מושג השורש ולעקרונות העריכה של המחברת — ראה: אלדר, אסכולת הרקדוק, עמ' 28-30. לתיאור הגישות השונות לשאלת מהותו של השורש — ראה: אלדר, מושג השורש.

מישורים אלה, ניתן להסבירו לאור תולדות הלשון העברית לאחר שנקבעו בכתב סימני הניקוד.¹⁴

נצטרכו אפוא בני ספרד לדרך שבה יושמו הניקוד וההגייה במתכונת תיאורטית אחת וייראו כשתי פנים של אותה מערכת. כל עוד לא היתה בידיהם מתכונת כזאת, נמצאה הוראת הלשון לתינוקות של בית רבן, שהיא היסוד להעברתה מדור לדור, לוקה בהעדר התאם בין מערכת התנועות שבניקוד ובין מקבילותיה שבהגייה. חסר זה עיכב גם את התפתחותו של דקדוק עברי שיטתי.

הדעת נותנת, שבעיה זאת העסיקה חכמי לשון בספרד כבר בראשית התחייה העברית. תלמידי מנחם, המשיגים בתשובותיהם על דונש, מציגים את העיקרון אשר לפיו ניתן להציע פתרון לעניין העדר ההתאם בין ההגייה לניקוד. עיקרון זה מעלה, לראשונה בתולדות העברית, את הצורך בהבחנה בין שתי רמות לשון — הרמה הריאלית והרמה המופשטת. הלשון ברמתה הריאלית הריהי מערכת ההגיים והצורות כפי שהם נשמעים לאוזנינו; לעומת זאת, הרמה המופשטת עניינה המבנה הפנימי של הלשון, הקיים מבעד לרמה הריאלית. עצם הצגת ההבחנה בין שתי הרמות הללו — נושא שהוא במרכז מחקר הלשון מזה דורות, בעיקר בדורות האחרונים — חידוש גדול היתה.

ההכרה בקיומה של הרמה המופשטת איפשרה לחכמי ספרד להסביר את מהות ההבדל בין צורות אשר בהגייה הספרדית המסורתית היו שוות-צליל (הומופוניות), למשל בין 'גַמֵל' (בעל-חיים) ובין הפועל 'גַמֵל'. לפי הסבר זה יש לראות את המלה הראשונה כאילו היתה כתובה 'ג(א)מ(א)ל' ואת השנייה כאילו היתה כתובה 'ג(א)מ(א)ל'. במילים אחרות: ההבחנה שבין תנועות שהן שוות בהגייה (קמץ-פתח; צירי-סגול; חולם חסר-קמץ קטן) בנויה על מציאותה של מהות מופשטת, מעין הארכה שבכוח, מהות הידועה בשם 'הנח הנעלם'. פיתוחו והרחבתו של העיקרון הזה על-ידי יהודה חיוג', שאף הדגם של הלשון הערבית היה לפניו, הפכו מן הקצה אל הקצה את פני הדקדוק העברי: באמצעותו נתגבשה ההכרה במהות השורש השלשי כיסוד המבני של מערכת הפועל והשם. בכך הונח המסד גם למילונות העברית המדעית.

גיבושה של תורת השורש השלשי הייתה התפנית הגדולה השנייה בתולדות חוכמת הלשון בימי-הביניים. את התפנית הגדולה הראשונה אפשר לראות ביצירת מערכת הסימנים של הניקוד והטעמים.

קשה להפריז בחשיבות מפעלו של חיוג'. עימו נפתחת תקופה חדשה בחקר הלשון העברית. בגדר הודאי הוא, שולוא קבע חיוג' את השורש השלשי כיסוד מוסד, לא היה יונה אבן-ג'נאח, בדור שאחריו, יכול לערוך את מילונו, 'ספר השורשים' — המילון המדעי השלם הראשון של אוצר המלים שבמקרא — ואף לא לתאר ב'ספר הרקמה' את מערכת צורותיה של העברית המקראית. באסכולה האנדלוסית נוצרו אפוא הן

הדקדוק המדעי הראשון והן המילון המדעי הראשון. אלה הן תרומותיה החשובות ביותר של יהדות ספרד לחקר הלשון העברית.

עוד יש לומר לגבי מפעלו של חיוג', שהוא העלה בתנופה עזה את העיסוק בחקר העברית לרמה גבוהה. העובדה, שהעיקרון של 'הנח הנעלם' חייב גישה מופשטת לבעיית היחסים שבין הצורות העבריות, הוסיפה ממד עיוני לדיון ביחסים אלה ושינתה את דרכי ההתבוננות בנתוני הלשון. מושגי היסוד אשר חיוג' קבע אותם בתורת הלשון¹⁵ איפשרו לנתח ולמיין את הצורות שבלשון המקרא, על ריבוי גוניהן ועל החריגים שבהן; יתר על כן: באמצעותם ניתן לראות את כל הצורות הללו כחלק ממערכת, אשר את היחסים שבין רכיביה אפשר להסביר בדרך הגיונית.

נזכיר כאן מושג יסוד נוסף ממשנתו של חיוג' והוא 'צורת התשתית' (במקור הערכי: 'אצל' — 'עיקר').¹⁶ צורת התשתית היא הצורה שהיתה צריכה להתקבל לפי כללי התצורה היסודיים, אבל למעשה אינה קיימת, משום שבגלל גורמים שונים חלו בה שינויים. כך, למשל, 'הַרְבִּי' היא צורת התשתית של 'הַרְבֵּי' — היא מקיימת את כל שלושת העיצורים של השורש 'רבי', והיא המקבילה הצורנית המדויקת של צורת ההפעיל שבפועל השלם, כגון 'הגדילו'. המושג 'צורת התשתית' אף הכניס לדקדוק העברי את הממד ההיסטורי, המעלה את צורות האם המשוערות שמהן נשתלשלו הצורות הקיימות. בדוגמה שהבאנו לעיל: 'הַרְבִּי' היא צורה הקרובה, באופן יחסי, לצורת האם ההיסטורית של 'הַרְבֵּי'. בכך הכניס חיוג', ככל הנראה שלא במודע לו עצמו, אל חקר העברית גם משהו מן הממד ההיסטורי: את צורות האם ניתן לתפוש מצד אחד במישור הסינכרוני, ביחסן המידי לצורות הריאליות, הקיימות בלשון, ומצד שני במישור הדיאכרוני, ההיסטורי, כלומר כצורות אשר ניתן להניח, שמהן נתפתחו הצורות הריאליות.

הזכרנו כבר, בקצרה, את הזיקה בין תורתו של חיוג' ובין הלשון הערבית. אף חוכמת הלשון הערבית פירנסה את תורתו. באורח כללי ניתן לומר, שהתפתחותן של חוכמת הלשון הערבית מכאן ושל לשון השירה והפרוזה מכאן מלמדת באיזו מידה היה מפרה המגע בין התרבות הלשונית העברית ובין הערבית.

רוב חבלי ספרד נשתחררו מן הכיבוש המוסלמי בהדרגה, בתהליך שהחל מאות שנים לפני הגירוש. מתוך כך נתמעטה, אף זאת בהדרגה, זיקתם של יהודי ספרד לתרבות הערבית. הם המשיכו לקיים את הערכים שקנו בתקופת המגע הישיר, אבל גם יכלו להעמיד חיץ בפני השפעה נוספת של התרבות הערבית. ניתן להניח שאילו היתה השפעה זאת נמשכת, כלומר אילו היו מרבית יהודי ספרד חיים עד הגירוש בתחומי התרבות הערבית, היה מעמדה של העברית נחלש בקהילותיהם, כפי שקרה כימי הביניים המאוחרים בקהילות המזרח, להוציא את תימן. תרבותם של יהודי ספרד

15 לעניין זה — ראה: אלדר, משנתו הדקדוקית. לתיאור שיטתו של חיוג' ראה גם ג' גולדנברג: סיוון.

16 ראה: אלדר, משנתו הדקדוקית, עמ' 176-178.

בתקופת הגירוש היתה עברית במידה רבה יותר מתרבותן של קהילות המזרח באותה תקופה.¹⁷

ג. ערכיותה של הלשון הצחה

בחינה אחרת של המורשת הלשונית של קהילות ספרד היא ערכיותה של הלשון, 'צחות הלשון'. כאמור לעיל, רס"ג הכניס מושג זה לעולם התרבות העברית והדגיש את חשיבותה של הלשון הנכונה, הכהירה והיפה כמהות עלית. המושג מלווה את תולדות היצירה העברית במשך התקופה הספרדית כולה, מימיהם של מנחם ודונש עד דורו של המשורר וחכם-הלשון האחרון על אדמת ספרד, סעדיה אבן-דנאן, בן דור הגירוש.¹⁸ מגורשי ספרד הביאו עימם מושג זה לתרבות קהילותיהם החדשות.

כבר בראשית התחייה העברית עולה מושג הצחות, בהקדמתו של מנחם בן-סרוק למילונו, 'המחברת'. מנחם מעמיד מושג זה כמטרה העיקרית של חיבורו. לדבריו, מטרת חיבורו היא:

לצחצח לשון יהודית על תוכן יסודתו ועיקר שרשיו, להעמיד משקולת שכל וקו לימודים, לבאר פיתרוני מיניהם כחוקות משפט ולפרש תוצאות ענינים למחלקותיהם, ולהורות פני המלה כפי מליצתה, להורות האותיות הנשרשים והבאים לשרש תוך המלה ושתי קצותיה עד כלות לשון יהודית ומרחבי תכונתו.¹⁹

ראויה פסקה זאת שנעייין בה היטב. היא מציגה את המטרות העיקריות של העיסוק בלשון — בעיקר באוצר המילים, אבל גם בבחינות מסוימות של הדקדוק — כפי שרואה אותם חכם לשון ספרדי בראשיתה של תקופת התחייה. למעשה, חמש מטרות מעלה כאן מנחם:

- (1) 'לצחצח לשון יהודית על תוכן יסודתו ועיקר שורשיו' — להציג את צחותה של העברית, מבחינת המבנה הדקדוקי והמילוני ('לצחצח' הוא פועל שמנחם חידש אותו).
- (2) 'להעמיד משקולת שכל וקו לימודים' — לבסס את העיון על קני-מידה לוגיים.
- (3) 'לבאר פיתרוני מיניהם כחוקות משפט ולפרש תוצאות עניינים למחלקותיהם' — הנושא המרכזי של המילון: בירור של משמעויות המילים לסוגיהן, וביתר פירוט, משמעויות של סוגי המילים הכלולות בכל מחלקה.²⁰

17 להשפעתם של גלי המגורשים על ניתוקן של קהילות המזרח מתרבותן המשוערכת — ראה: טובי, עמ' 222.

18 ראה: פגיס, עמ' 52.

19 ראה: מנחם, מחברת, עמ' 1, שו' 17-22.

20 המונח 'מחלקה' משמש במילונו של מנחם לציון כל אחת מן הקטגוריות הסמאנטיות הכלולות ב'ביסס' הצורני. כך, למשל, הבסיס 'קץ' מתחלק לשבע מחלקות — הראשונה סוף, השנייה קיץ,

(4) 'להורות פני המלה כפי מליצתה' — לפרש שימושים מליציים, מטאפוריים ואחרים.

(5) 'להורות האותיות הנשרשים והבאים לשרש תוך המלה ושתי קצותיה' — ללמד אילו אותיות מהוות את יסודות המילים ואילו מהן אותיות משרתות.

בסיכומו של דבר: 'עד כלות לשון יהודית ומרחבי תכונות' — תקוות המחבר, שהשגת כל המטרות המצוינות כאן היא בה מיצוי מלא של אוצרות העברית.

עלינו לזכור, שדברים אלה אמורים בהקדמה למילון ולפיכך המטרות הכלולות בהם מתייחסות בעיקר לעיסוק המילוני. אבל ברור לנו, שתפישתו של מנחם את מושג הצחות הקיפה גם צדדים אחרים של הלשון. בדברו על התנועות הוא אומר שלימודן — ככל הנראה הוא מתכוון ללימוד כללי הניקוד — יקנה למשכיל את ידיעת הלשון בממש ואת הצחות בדיבור הפה: 'באלה ישיג המשכיל לדעת שפת יתר ובהם יכונן אמרי שפר לדבר צחות ויאחז פלס מישרים ומשקלת אמנה. ובעשותו ככה ירוץ ולא יכשל, יצחצח מליו ולא יתעלג כי אמנם הנלעג לשון לא יפול עליו שם לשון צחות'.²¹

מדברים אלה עולה הניגוד בין צחות הלשון ובין עלגת הלשון — ניגוד שטבעו סעדיה. מושג הצחות מוסב כאן על המישור הצלילי של הלשון; ודאי נתכוון מנחם לקריאת טקסטים עבריים קלאסיים בקול, לאמירת דברי שירה, אולי גם לשיחות מזדמנות בעברית. ואכן תכונות ההפקה הצחה של הדיבור, על כל בחינותיה, היו מן הרכיבים החשובים של צחות הלשון. חשובה העובדה, שמנחם דן כאן במושג הצחות כיסוד חשוב של לשון חיה: דבריו אמורים על דיבור שהצחות מאפיין אותו. ואכן בתחייה העברית שבספרד בולטת העובדה, שעמדנו עליה בראשית דברינו: חכמי הלשון והמשוררים רואים את הלשון המקראית כלשון החיה חיים משלה בתוך המרקם התרבותי היהודי.

מדברי מנחם אנו גם למדים, שצחות הלשון ותוכן הדברים הם שתי מהויות המשלימות זו את זו. הוא קובע שיש דיגוש וריפוי הבאים רק כדי 'לצחצח הלשון' — כלומר כדי לקיים במלואה את ההגייה התקינה, ולעומת זה קיימים דיגוש וריפוי הקובעים את משמעות המלה.²²

נעמוד כאן בקצרה גם על תפישתו של גדול בלשני העברית בספרד, ר' יונה אבן-ג'נאח, את מושג הצחות.²³ בהקדמתו ל'ספר הרקמה' הוא עוסק בהרחבה בעניין זה

השלישית עניינה 'דחק ומצוק' (לפי הגדרתו של מנחם). כגון 'ויקץ מואב מפני בני ישראל' (במדבר כב:ד) וכי"ב (ראה: מנחם, מחברת, עמ' *331).

21 ראה: מנחם, מחברת, עמ' 6.

22 השווה לעניין זה: מנחם, מחברת, עמ' *5, שו' 8: 'לצחצוח הלשון ולא לפשר דבר', וכן שם, שו' 5. וכן: 'גם כל האותיות טעונות דגש ורפה לצחצח הלשון כפי הנעתם כפה ומושכם בלשון וכפי תוכן המלה וקרבת המלים הקרובים אליהם [...] גם ככה הם נמנים לדגש ולרפה ולא לצחצח כי אם לענין פתרונות'. ועיין גם: יהלום ובדיליוס, עמ' 263-267.

23 למקורות אחרים לעניין הצחות' — ראה: א' גולדנברג, עיונים, עמ' 122.

ומעלה לפנינו הגדרה משלו למושג: 'הצחות לא תהיה כי אם בעמוד על מה שזכרנו מתיקון חכמת שרשי הלשון והכרת שימושיה'.²⁴ משמעותם של דברים אלה מתבארת מתוך העיון במקור הערבי. המילים 'הכרת שימושיה' מתרגמות את 'תמיז תצאריפהא', כלומר ידיעת דרכי הנטייה הנוהגת בלשון, ובמילים אחרות: ידיעה של דקדוק צורות הלשון.

התקן שאבן־ג'נאח קבעו הוא אפוא גבוה — לפיו מי שרכש לעצמו את הצחות עליו לשלוט שליטה מלאה במערכת הדקדוקית של הלשון. סביר להניח, שעמד לפניו התקן של צחות הלשון שנהג בערבית, אשר בה היתה ידיעה דקדוקית מלאה תנאי בסיסי לצחות.²⁵

ד. מעמדה של חוכמת הלשון

ברור ומחזור, שתחיית הלשון העברית כלשון שירה וגם ההרחבה הגדולה של שימושה לצרכי כתיבת פרוזה הגדילו וחיזקו את העניין בחוכמת הלשון. מלבד זאת, כפי שראינו, התקדמה התיאוריה הלשונית בצעדי ענק במשך תקופה של קרוב למאה שנה, מן הרביע השני של המאה העשירית עד אמצע המאה ה־11. בשני התחומים — השימוש הפעיל בלשון וחקר הלשון — חלה מהפכה רבת־ממדים. מעמדו של מדע הלשון השתנה והוא נעשה תחום שהמשכיל העברי ראה עצמו חייב להיות כן־בית בו. אמנם היו גם זרמי התנגדות לעשיית העיסוק בחוכמת הלשון נושא מרכזי בתרבות, כפי שאנו למדים מהקדמתו של אבן־ג'נאח ל'ספר הרקמה'. אבן־ג'נאח עצמו רואה את חוכמת הלשון כתחום שמעמדו עילי, כמדע שהוא הכרחי לכל מחקר שהוא:

ואחרי כן אומר, כי בעבור אשר היתה מלאכת חכמת הלשון כלי לכל נדרש ומבוא אל כל נחקר, היתה היגיעה לגעת אל תכליתה ולעמוד על כל עניניה, והחפץ לבא עד קצה ולדעת השלם ממנה ואשר אינו שלם, והמלא והחסר, והלשון האמתי ולשון ההעברה, והנוהג והזר, וזולת זה מתמורותיה — חובה

24 ראה: אבן ג'נאח, הרקמה, ההקדמה, עמ' יד, שורה 5. וכן שם, עמ' יג, שורה 9: 'הצחות בדיבור והמהירות בחכמת הלשון לא תהינה כי אם בעמוד על שורשיו ותוכן שימושיה' ('מהירות' כאן בהוראת 'בקיאות').

25 ריב"ג מתאונן על ירידת הצחות בדורו, בהשוואה למעלתה בקרב הערבים בספרד: 'ראיתי את העם אשר אנחנו עומדים בתוכם מתחזקים להגיע אל תכלית חכמת לשונם, כאשר זכרנו, ממה שמחייב אותו העיון וגזירת בו האמת. אבל אנשי לשוננו בדורנו זה כבר השליכו החכמה הזאת אחרי גויהם ושמו העניין הזה מחוץ לאזניהם והקלו בו ויחשבוהו מותר אין צורך לו ודבר אין ראוי לפנות אליו [...] עד אשר כל אחד מהם בוטא כחפצו ומדבר כרצונו, אינם משגיחים על זה ולא מקפידים עליו. כאילו אין ללשון סדר לשוב אליו ולא גבול לעמוד עדי' (אבן ג'נאח, הרקמה, ההקדמה, עמ' יא).

ודבר צורך, כי בעמוד על זה תהיה העמידה על כל העניינים הנחקרים. וכפי אשר
 ומצאנו מן הקצור והחסרון יהיה חוסר הבנת הנחקר בה וקוצר דעת הנדרש.²⁶

זאת היא הפעם הראשונה בתולדות חקר העברית, שדברים נחרצים כל כך נאמרים לגבי
 מעמדה של חוכמת הלשון. אבן-ג'נאח מדגיש גם את חשיבותה של חוכמת הלשון מן
 הבחינה הדתית. לימודה הוא הכרחי גם כדי להבין לאשורם את כתבי הקודש.²⁷ דברי
 אבן-ג'נאח על עניין זה באים למגר התנגדות רעיונית לראיית מעמדה של חוכמת
 הלשון כמרכזי בתרבות — התנגדות שבאה מצד חוגים מסוימים, שהתלמוד היה
 במרכז עיסוקם. נוסף כאן, שבדברי אבן-ג'נאח על המעמד העילי של חוכמת הלשון
 ועל חשיבותה מן הבחינה הדתית ניכרת הזיקה הרעיונית לעולם התרבות המוסלמית.
 אבל בכך אין לגרוע מן החשיבות של קיבוע עניינים אלה כהנחות-יסוד בעולם התרבות
 היהודית.

מעמדה זה של חוכמת הלשון בספרד היה ייחודי בעולם היהודי של ימי-הביניים.
 חכמי אשכנז לא העמידו את חקר הלשון במעמד שאפשר להשוותו למעמדו בספרד.²⁸
 ההבדל בנסיבות הסוציו-לינגוויסטיות הוא ברור: לפני יהדות אשכנז לא עמד דגם של
 תרבות לשונית חיצונית, אשר מצד אחד נוצר איתה מגע הדוק ביותר ומן הצד השני
 היה צורך להתמודד איתה מבחינה ערכית. המגע עם הערבית היטה בספרד את הכף
 להדגשת ערכים אסתטיים בתרבות, ובכללם הלשון. ברור אפוא, שיהדות אשכנז חסרה
 את הנתונים שהיו עשויים לסייע לפיתוחו של מושג הצחות ולהעמדתו כרכיב מרכזי
 בתרבות. יש אף להוסיף, שביהדות אשכנז לא היתה תחייה עברית מקפת כתחייה
 הספרדית.

26 אבן ג'נאח, הרקמה, ההקדמה, עמ' ט.

27 כי בעבור שהיה גמול הבורא יתעלה הטוב בכל אשר יקנהו האדם בעולמו והנכבד ככל אשר
 יעתדהו לאחריתו, וההגעה אליו לא תשלם כי אם בעמוד על הכתוב בספרי הנבואה וקיום מצותם
 והזהרותם, ולא יתכן לעמוד על הכתוב בספרים האלה כי אם בחכמת הלשון, היתה חובת יגיעת
 האדם בתקון החכמה הזאת והתחזקו להשיגה ולהטיבה ולדקדק עניניה' (אבן ג'נאח, הרקמה,
 ההקדמה, עמ' ט-י).

28 ראה לעניין זה: אלדר, אשכנז, עמ' 2.

הפניות ביבליוגרפיות

אבן ג'נאח, הרקמה ספר הרקמה (כתאב אללמע) לר' יונה אבן ג'נאח בתרגומו העברי של ר' יהודה אבן תיבון. הוציאו לאור מ' וילנסקי. מהדורה שנייה, ובה הערות חדשות מעובדו של המהדיר. הביא לדפוס ד' טנא בעצה עם ד' בן-חיים, ירושלים תשכ"ד.

אלדר, אסכולת הדקדוק אלדר, אסכולת הדקדוק האנדלוסית: תקופת הראשית, פעמים, 38 (תשמ"ט), עמ' 21-33.

אלדר, אשכנז — —, 'ספרות הדקדוק של יהדות אשכנז בימי הביניים', מסורות, ה-1 (תשנ"א), עמ' 1-34.

אלדר, מושג השורש אלדר, מושג השורש — —, 'התפתחות מושג השורש העברי', ברית עברית עולמית, כנס בארצותה (תשמ"ט), ירושלים תשנ"ב, עמ' 21-32.

אלדר, משנתו הדקדוקית של ר' יהודה חיוג' הספרדי, לשוננו, נד (תש"ן), עמ' 169-181.

אלדר, תורת הקריאה אלדר, תורת הקריאה א' גולדנברג, דוחק השיר א' גולדנברג, עיונים א' גולדנברג, עיונים ג' גולדנברג זולאי טובי יהלום יהלום ובדיליוס מורג מנחם, מחברת סיוון פגיס פליישר, שירת הקודש פליישר, שירת ישראל פליישר, תרבות ראב"ע, שפה ברורה רמב"ע, ספר העיונים רצהבי רצהבי

— —, 'תורת הקריאה במקרא', תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 225-244.

א' גולדנברג, 'דוחק השיר בתורת-הלשון העברית בימי הביניים', מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 117-142.

— —, 'עיונים באגרון לרב סעדיה גאון', לשוננו, לו (תשל"ג), עמ' 117-136; 275-290; לח (תשל"ד), עמ' 78-90.

ג' גולדנברג, 'על השוכן החלק והשורש העברי', לשוננו, מד (תש"ס), עמ' 281-292.

מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד.

י' טובי, 'תרגומים ומילונים ערביים ל'משנה תורה לרמב"ם', סגנונות, סדרה חדשה, כרך חמישי (כ), תשנ"א, עמ' 203-222.

י' יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה.

י' יהלום וא' בדיליוס, 'עריכה ונוסח בכתבי-היד של מחברת מנחם', לשוננו, מח-מט (תשמ"ה), עמ' 253-267.

ש' מורג, 'קהילות ספרד ומסורת ההגייה של טבריה: התקופה הראשונה', שי לחיים רבין, ירושלים תשנ"א, עמ' 203-229.

Menaḥem Ben Saruq, Maḥberet, edición crítica e introducción de A. Saénz-Badillos, Granada 1986.

D. Sivan, 'Biblical Hebrew Roots and Quiescents according to Judah Ḥajjūg's Grammatical Works', *HUCA*, LX (1989), pp. 115-127.

ד' פגיס, חידוש ומסורת בשירת החול, ירושלים 1976.

ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975.

— —, 'הרהורים בדבר אופייה של שירת ישראל בספרד', פעמים, 2 (תשל"ט), עמ' 15-20.

— —, 'תרבות יהודי ספרד ושירתם לאור ממצאי הגניזה', פעמים, 41 (תשמ"ט), עמ' 5-20.

שפה ברורה לראב"ע, מהדורת מ' וילנסקי, קובץ דביר ב, ברלין תרפ"ו, עמ' 274-302.

רמב"ע, ספר העיונים רמב"ע, ספר העיונים והדיונים, ערך-א"ש הלקין, ירושלים תשל"ה.

רצהבי, 'שיר של בן גבירול בשאלת חכם', תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 129-130.